

ФРОНТОВА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЖІНОК КОЗАЦЬКОГО ЗАПОРОЖЖЯ У ВІЗІЇ О. М. АПАНОВИЧ

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні диктує необхідність поглибленого аналізу історіографічної спадщини, розгляд її під новим кутом зору, звільнення від існуючих стереотипів та хибних інтерпретацій. Серед недостатньо досліджених сегментів української історіографії ХХ - початку ХХІ ст. перебуває історія жінок козацького Запорозжя як напрям історичного знання об'єктом дослідження якого виступають жінки в історії Запорозжя - історико-географічної області на Півдні України[1], їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті, творенні національно-культурного простору.

Реконструкція науково-творчої спадщини вчених, пов'язаної із вивченням становища жінки в козацькому соціумі в контексті історичного, правового, етнокультурного, соціологічного, антропологічного вимірів відкриває можливість відтворення нових фемінологічних[2] моделей науки в поєднанні з факторами простору і часу.

Завданням статті є дослідження проблеми фронтної повсякденності[3] ординарних жінок козацького Запорозжя, її постановки і розв'язання у феміноорієнтованому науково-творчому доробку відомого українського історика Олени Михайлівни Апанович. Об'єктом нашого дослідження стала науково-творча спадщина О.М. Апанович. Предметом статті є

вивчення способу розв'язання Оленою Михайлівною Апанович проблеми присутності/неприсутності типологізованих сценаріїв[4] фронтової повсякденності[5] ординарних жінок в культурному просторі Запорожжя - історико-географічної області на Півдні України, яка стала місцем розташування запорозького козацтва.

Серед проблем наукової спадщини О.М. Апанович, видається, проблема фронтової повсякденності ординарних жінок козацького Запорожжя є найменш дослідженою. Спеціальних узагальнюючих праць з даної теми немає, хоча дослідниця залишила по собі немало творчу спадщину, без якої важко уявити національну історіографію другої половини ХХ ст.[6].

Викладене вище свідчить про те, що наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблематики пов'язаної із способом розв'язання О.М. Апанович проблеми присутності в культурному просторі козацького Запорожжя фронтової повсякденності ординарних жінок має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Тим більше, що тема містить ряд дискусійних питань які потребують кардинального переосмислення.

Заявлена у заголовку статті проблематика обумовлює не лише вибір предмета дослідження, - вивчення способу розв'язання О.М. Апанович проблеми присутності в культурному просторі козацького Запорожжя типологізованих сценаріїв фронтової повсякденності ординарних жінок, але й визначає його хронологічні рамки, які охоплюють період з 1959 - по 2011 рік.

Нижня хронологічна межа пов'язана з початком активної дослідницької роботи О.М. Апанович в галузі історії жінок України, (перехід до наукового осмислення жіночої проблематики; в Українській радянській енциклопедії з'являється перша історично-фемінологічна стаття вченої "Вишневецька Раїна" присвячена Раїні Могилянці княгині Вишневецькій - доньці господаря Молдавського князівства Ієремії Могили, дружині українського магната кн. Михайла Вишневецького, матері видатного воєначальника Ієремії (Яреми) Вишневецького, сестрі Київського митрополита Петра Могили і бабці польського короля Міхала-Томаша (Михайла) Корибути Вишневецького). Верхньою хронологічною межею визначаємо 2011-й рік, яким автор обмежує дослідження впливів "бачення" О.М. Апанович проблеми фронтової повсякденності ординарних жінок козацького Запорожжя на розвиток української історіографії другої половини ХХ - початку ХХІ ст.

Феміноорієнтований науково-творчий доробок О.М. Апанович нараховує вісім публікацій присвячених становищу жінки в ранньомодерному українському суспільстві. Дві авторські роботи дослідниці "Вишневецька Раїна" (1959) [7, с.112] та "Роксолана" (1963) [8, с.403] і два інтерв'ю історика "Мальви за порогами" (1989) [9, сс.10-11] та "Мадонни землі козацької" (1989) [10, сс.4-5] своєю метою, головню, визначають вивчення жіночої складової в контексті історичних, культурних, історично-правових, політично-економічних процесів та суспільних відносин і їх, з упевненістю, можна віднести до історії жінок ранньомодерної України. В чотирьох інших авторських роботах інтерес дослідниці, був спрямований на вивчення жіночої складової в контексті воєн та збройних локальних конфліктів, що їх вело запорозьке та українське козацтво в XVI-XVIII ст.[11; 12; 13; 14].

Розгляд цих публікацій під кутом зору присутності в культурному просторі Запорожжя досвіду участі жінок у війнах та збройних локальних конфліктах відкриває цілу недосліджену "планету" під назвою "Історія воєнної повсякденності жінок козацького Запорожжя" в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках. Зрозуміло, що запропонована назва, певною мірою, умовна і являється зручним маркуванням яке дозволяє розмежовувати сутності. Проте, запровадження цього терміну дає змогу "бачити" в культурних практиках Запорожжя "сліди" жінок та виокремлювати досвід їх участі у буденних практиках запорозького козацького соціуму. Підкреслимо, що проблема присутності "слідів" воєнної повсякденності[15] жінок в традиціях козацького соціуму сама по собі значно важливіша, аніж це видається на перший погляд. Бо вироблена соціумом традиція[16], як правило, являється беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи, чи соціального прошарку в історію. Через традицію (її наявність), можна

вписатися, в конкретний історичний період, знайти своє місце, а значить і легітимізуватися[17, с.22].

Інтерес до вивчення історії фронтової повсякденності жінок козацького Запорозжя почався з дослідження одного з найбільш суперечливих питань, а саме - участі жінок у воєнних походах козаків-запорозжців. Одним з перших до розробки цієї теми долучився, талановитий польський історик і белетрист другої половини XIX ст. Йосип Йосипович Ролле, який друкувався в Україні під псевдонімом "D-r. Antoni J." [18, сс.124-214]. На початку 1883 року в Варшаві побачила світ книга історичних оповідань Д-ра Антонія І "Niewiasty kresowe" – "Женщины на окраинах"[19]. Її автор з художньою майстерністю створив 6 біографічних нарисів, які змальовували типи жінок шляхетського середовища Волині XVI - XVIII ст.. Працюючи з документами з приватних архівів та бібліотечних установ Поділля й Волині Й. Ролле звернув увагу на той факт, що, виявлені ним письмові джерела віддзеркалюють різноманітні сценарії воєнної повсякденності "українних" жінок XVI - XVIII ст.. Особливо цінним для нашої теми є сюжет про активну участь жінок шляхетного стану в обмінах та викупах полонеників, які, протягом багатьох років, проводилися у Запорозьких степах під Переволочною.[20, с.273]. Розповідаючи про досвід участі шляхетних жінок України в розшуках, обмінах та викупах полонеників (включаючи приїзд на Запорозжя і переговори із старшинами Запорозької Січі) історик із загального масиву запорозької звичаєвості вперше виокремив елементи досвіду перебування жінок в межах Запорозьких Вольностей та козацької Січі[20, с.273].

Підкреслюючи об'єктивність у зображенні автором історичної епохи В. Антонович писав: "З нарисів Д-ра Антонія бачимо, що найбільш енергійні жінки не тільки засвоювали побутові риси свого суспільства, але старались і в зовнішніх їх формах, і прийомах не поступатись чоловікам; вони ведуть безкінечні тяжби,... уміють вельми спритно користуватись юридичною казуїстикою; вони вчиняють позови або відбиваються від них збройною силою, організують наїзди, витримують облоги, утримують за власний кошт збройні загони і на чолі їх дають битви..."[21, с.874].

"Побачені" В. Антоновичем в книзі Д-ра Антонія І і осмислені в рецензії[21, сс.873-876] сценарії воєнної (фронтової і тилової) повсякденності шляхетних жінок України XVI - XVIII ст. невдовзі покликали до появи на сторінках "Киевской старины" серію матеріалів, які прямо або опосередковано висвітлювали воєнну повсякденність ординарних жінок козацького Запорозжя.

Майже слідом за рецензією, в червні 1883 року, під заголовком "Украинские женщины", на сторінках "Киевской старины" світ побачили історичні оповідання Й. Ролле із згаданої вище книги "Niewiasty kresowe"[20, с.268-309].

За кілька років часопис надрукував ще одну феміноорієнтовану роботу Й. Ролле "Женщины при Чигиринском дворе" [22]. На сторінках цієї праці поміж сценаріями повсякденного життя елітних жінок України другої половини XVII ст. проглядали і окремі типологізовані сценарії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя. Дослідник, звернув увагу на ту обставину, що під час воєнних дій жінкам часто доводилося шукати сховища в козацьких обозах і поділяти з козаками всі труднощі й тривоги мандрівного життя[23, с.148]. Під Берестечком, наприклад, зауважує історик, поляки знайшли в шанцях багато жінок з дітьми. Крім того, майже в кожному загоні були свої куховарки, що водночас були і маркітанками, але не мали від цього заняття ніякого зиску. У великих загонах, наголошує Й. Ролле, було по кілька ворожок, котрих називали то відьмами, то чародійками, часто вони відплачували життям за надто сміливі, але невдалі передбачення[23, с.148]. Названі істориком жінки, в більшості випадків, були дружинами, сестрами, коханими, коханками і полонянками запорозжців. Й. Ролле одним з перших наголосив на тому, що козаки, часто "виявляли схильність до одруження"[23, с. 148]. Серед козацьких дружин були "не лише місцеві за походженням, а й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть, іноді, татарки"[24]. Випадки одруження запорозжців із захопленими в полон жінками, за спостереженням історика, були типологізованою нормою козацького життєустрою. Таким чином одружувались не лише рядові козаки, а й козацька

старшина - зауважує Й. Ролле. При захопленні містечка Тульчина на Брацлавщині, загони Кривоноса захопили багато гарних жінок та дівчат, як польок так і єврейок. Одному з козацьких очільників Антону, якого дослідник називає полковником, "настільки сподобалася княгиня Софія Четвертинська, Чурилівна родом, що вбивши чоловіка її, він поспішив одружитися з удовою.... Так само після захоплення Немирова козаки взяли собі за дружин багато вродливих єврейок"[23, с. 149].

Про жінок-полонянок історик пише: "спочатку жінки-полонянки становили капітал для переможців, мали визначену ринкову вартість і відігравали, так би мовити, роль грошової одиниці"[23, с. 148] проте бували випадки, коли "полонянки прихилили до себе своїх суворих володарів і ставали їхніми (козацькими – О.К.) дружинами"[23, с. 149]. Вибудовуючи свої праці на ґрунті маловідомих джерел із приватних і державних архівів Волині й Поділля Й.Й. Ролле доводив, що в XVI - XVII ст. козаки-запорожці не цуралися ані жінок, ані сімейних стосунків. На території Запорозьких Вольностей перебувала значна кількість як "місцевих" жінок (дружини запорожців, сестри, коханки, полонянки, відьми, чародійки, вдови), так і приїжджих (шляхтянки які провадили розшук полоняників, жінки-полонянки, що поверталися з татарсько-турецької неволі, дружини польських офіцерів). Поза нею жило ще одне коло прямих контактів (спілкування) козаків-запорожців з жіночою статтю, це матері козаків, дружини, сестри, кохані, коханки, доньки, вдови козаків, шинкарки, ворожки та козацькі діти.

У 1887 році зусиллями упорядників часопису "Киевская старина" розгляд проблематики пов'язаної з присутністю в культурному просторі козацького Запорожжя фронтової повсякденності жінок переноситься в етнографічно-етнологічну площину. В вересневому номері цього авторитетного видання був опублікований відгук на публікацію в часописі історичної пісні про козака Супруна ("Ой не знав козак")[25, сс.196-197]. В означеній пісні розповідається про військову звитягу сестри козака, яка воювала на пограниччі з татарами і "гнала бусурманів у полон"[26, с. 21]. Автору статті в цьому сюжеті вчувся відгомін переказів часів Київської Русі про жінок-войовниць - "типе очень обыкновенном в русском былевом эпосе..."[25, сс.196]. Проте, він зауважив, що остаточні висновки про присутність в культурному просторі Русі-України фронтової повсякденності жінок, заважає зробити "нерозробленість цієї ця тематики в сучасній (авторові - О.К.) науці"[25, сс. 197]. Висловлені Й. Ролле погляди на "південноруську жінку" ранньомодерної доби на початку XX ст. підтримав Орест Левицький. В своїх історико-етнологічних публікаціях "Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI - XVII вв." (1900) [27, сс.1-15] та "Обычай помилования преступника избранного девушкой в мужня" (1905)[28, сс.89-97] які були присвячені розгляду традиції звільнення злочинців від смертної кари за участі ординарної жінки він виокремив тилову повсякденність жінок козацького Запорожжя.

Лише в 60-х роках XX ст. критичне осмислення великого масиву історичних джерел, що постійно збільшувався упродовж другої половини XIX - першої половини XX ст. дало можливість О.М. Апанович, максимально наблизити проблематику пов'язану з присутністю жіночої складової в військових традиціях козацького Запорожжя від периферії розгляду (тобто, з того як вона, представлена в джерелах), до його центру. В 1965 році в трьох номерах журналу "Наука і життя", світ побачила феміноорієнтована розвідка вченої "Маруся Богуславка - історична постать?" В цій публікації дослідниця вперше в центр уваги поставила невільницький аспект теми "жінка і і запорозьке козацтво." [29, сс.12-13]. В контексті розповіді про масове полонення татарсько-турецькими завойовниками українського населення, О. Апанович зосередила дослідницьку увагу на долі жінок-полонянок. В архівних фондах "Москви, Києва, Ленінграда, Львова" - писала дослідниця є матеріали про бранців та бранок. "За своєю формою це найрізноманітніші документи. Оскільки питання про невільників, їх розшуки, викуп, визволення, обмін і т. д. було важливим життєвим питанням у відносинах Росії, України з Кримом і Туреччиною протягом століть..."[29, с.13] Олена Михайлівна Апанович, наголосила на тому, що в розшуках, викупах, визволеннях та обмінах жінок-полонянок з України приймало участь і

запорозьке козацтво. "Важливу роль при обміні полонених підкреслювала дослідниця, - відігравала Запорозька Січ. Розташована по сусідству з татарськими кочовищами, Січ мала широкі зв'язки з Кримом і була добре обізнана з умовами й обставинами, за яких звичайно проходив у татар обмін і викуп полонеників...[29, с.30]. За словами історика, на Запоріжжі завжди була в резерві для обміну й викупу певна кількість турецьких і татарських полонеників..."[29, с.30]. У своїй пізнішій розвідці "Розповіді про запорозьких козаків" (1991) О.М. Апанович пояснила причину щирої уваги до невольницьких справ Запорозької Січі. Річ у тім, - писала дослідниця, що українські жінки-невільниці діставали визволення тільки з рук козаків під час походів і зрідка - в результаті викупу...[30, с.63]. На присутності на Січі невольників жіночої статі наголошував, як відомо, і козацький літописець Самійло Величко. Він писав, що "християнський ясир, визволений з Криму, відпущено з Січі разом з новохрещеними бусурманами, яких чоловічої й жіночої статі було півтори тисячі, в Малу Росію[31, с. 191].

Стає очевидним, що Олена Апанович не підтримувала пануючу в імперській та українській радянській історіографії концепцію, про те, що постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалась козацтвом як меншовартісна. Дискурс фронтової повсякденності ординарних жінок козацького Запорожжя, а невольницькі справи (захоплення, розшуки, перебування у ворожому полоні) ми відносимо до фронтової повсякденності, в науковому доробку Олени Михайлівни Апанович не обмежується згаданою вище розвідкою. В березні 1969 року в газеті "Літературна Україна"[32, сс.2, 4] була надрукована стаття Олени Апанович і Олени Компан, "Сучасниці дівчини з легенди". В канву історії України ранньомодерної доби та історії запорозького козацтва дослідниці включили розповідь про фронтову повсякденність ординарних українських жінок, які разом з козаками-запорожцями і донськими козаками приймали участь в захопленні та героїчній обороні фортеці Азов (1637 - 1642 рр.) - славнозвісному Азовському сидінні[33]. Дослідниці, стверджували, що у рядах захисників фортеці стійко билися й жінки [32, с.4]. "Козацькі жінки брали до рук шаблі, коли падали біля фортечних гармат чоловіки. Жінки не боялися ворожих куль, палаючих отруєних стріл. Кольорові та білі хустки мигтіли по території фортеці. А вночі відчайдушні російські та українські козачки оплакували загиблих воїнів, щиро віддаючись скорботі..."[32, с.4]. В умовах панування компартійної ідеології, Олена Апанович і Олена Компан продовжили розробку започаткованої Й. Ролле та О. Левицьким теми військової активності ординарних українських жінок. Йосип Йосипович Ролле стверджував, що в козацьких таборах часто знаходилась значна кількість жінок, які супроводжували козацькі загони в походах. Це, як правило, були, "білоголові" - дружини козацької старшини та заможних козаків, "дівки-бранки", куховарки, "ворожки-чарівниці", оточені гуртами помічниць, які, за необхідності, виконували різноманітні функції від сестер-жалібниць до зв'язкових і шпигунок[23, с.148]. В роки борні за народну волю, - зауважують в своїй публікації дослідниці, - до лав повстанців поруч із чоловіками ставали жінки й підлітки. На початку 1654 р. під час оборони міста-фортеці Буші дружина сотника Зависного Олена вбила зрадника чоловіка, а сама, підпаливши пороховий льох, загинула разом із чималою групою ворогів[32, с.4]. Далі, дослідниці наводять маловідомий факт з історії фронтової повсякденності жінок Слобідської України 1667-71 років. "Першим на Слобідській Україні підтримало повстання селян під керівництвом Степана Разіна населення міста Острогозька, очолюване козацьким полковником Іваном Дзиковським. Душею повстання, пишуть О. Апанович і О. Компан - від самого початку стала дружина острогозького полковника - мужня Явдоха Дзиковська. Після страти Івана Дзиковського та його соратників за указом царя було скарано на смерть і героїчну козачку Явдоху... 22 жовтня царський воевода Ромадановський розпорядився зібрати населення міста Острогозька і "Івашкову жену Дзиковського. сказав ей ту ее вину, при всех гродских людях, казнить смертию и отсечь голову..."[32, с. 4]. Стає очевидним, що історики зуміли не лише "побачити" фронтову повсякденність ординарних жінок України XVI - XVII ст., але й представити жінку-козачку учасницею історичного процесу. У літературі, загалом, немає дефініції поняття козачка[34]. Спираючись на свідчення письмових

документів та усних історичних джерел, спробуємо дати таке його визначення: архетипічний образ, як правило, належної до козацького стану жінки, яка має сильний характер і займається типово "чоловічою" справою – війною, а також, інколи, політикою (відповідного рівня), торгівлею та ремеслом.

В кінці 1991 року Олена Михайлівна знову звернулася до розгляду проблематики пов'язаної з невольництвом ординарних українських жінок. "Оскільки питання про невольників, їх розшуки, викуп, визволення, обмін і т.д. було важливим життєвим питанням у відносинах Московського царства і України з Кримом і Туреччиною протягом століть, воно мало велику питому вагу в дипломатичному листуванні цих країн, здійснюваному через московських, кримських і турецьких послів. Збереглися списки викуплених бранців, акти обміну полоненими, щоденники учасників розміну полоненими і "распросные речи" самих невольників, протоколи їх опитів, записані послами безпосередньо в Криму або зафіксовані після повернення полонених на батьківщину в Києві та інших містах України, а також у Москві і на Запорозжжі". Серед викуплених 29 жінок теж були такі, що провели в неволі по два-три і більше десятиліть. Так, наприклад, Оріся Боровикова, взята в полон під Ромнами на жнивах, була в неволі 46 років, Уляна Федорова з міста Пирятина – 36 років." [27, с. 37]. Дослідниця звернула увагу читача як на досвід перебування ординарних українських жінок в неволі, так і на масиви письмових джерел в яких фіксувалась і збереглась інформація про долі полонянок. Дуже незначна частина невольників приймала мусульманство – підкреслювала О. Апанович, – більшість невольників зберігала вірність своїй релігії, що тоді було рівноцінно збереженню національної гідності [30, с.37].

Українських жінок забирали в полон не менше, ніж чоловіків, становище їх не було легшим, доля ж – трагічніша – писала дослідниця. Невільниць чекала тяжка, виснажлива праця в маєтках феодалів, а наймолодші і найкрасивіші з них потрапляли до гаремів. Жінки-невільниці з України й Росії були розсіяні по всіх тодішніх володіннях султанської Туреччини і Кримського ханства, навіть у далекому Єгипті [30, с.63]. Одна з таких полонянок, "ставши дружиною паші, протягом усього життя зберігала пам'ять про свою батьківщину" [30, с.64]. Позбавлена найменшої можливості повернутись додому, вона вирішила, що принаймні її син мусить жити в рідному для неї краї. Вона навчила його української мови і, коли він виріс, спорядила в далеку дорогу на батьківщину. Доля однієї з таких потурчанок, українських полонянок-партіоток – за переконанням О.М. Апанович, – і лягла в основу народної думи про Марусю Богуславку [30, с.65]. Звернувшись до проблеми жінок-полонеників, дослідниця виокремила і сформувала на її тлі новий образ української жінки – образ "полонянки-патріотки", уособленням якого стала Маруся Богуславка. Цей образ, на тлі сталінсько-брежнєвського трактування полонеників як зрадників батьківщини, різко контрастував з уявленнями українських радянських гуманітаріїв про образ жінки-героїні. Будучи переконаною в тому, що ідеологічною основою стратегій виживання жінок України ранньомодерної доби була "незгасима любов до рідної землі", О.М. Апанович довела, що автори "Думи про Марусю Богуславку" "не в спрощеній обстановці, а в складній психологічній і драматичній життєвій ситуації показали патріотизм української жінки-полонянки" [30, с.65]. Дослідниця звернула увагу й на ту обставину, що автори думи говорять про цю жінку з теплотою і симпатією і зовсім не дорікають Марусі за те, що вона "побусурманилась, потурчилась". В розумінні О.М. Апанович присутність жіночої складової в культурному просторі козацького Запорозжжя проявлялась не лише в "чітко виписаних" сценаріях фронтової повсякденності (війни, збройні локальні конфлікти, захоплення бранців, полон і пов'язані з ним сценарії визволення полонеників), але й у вихованні воїнів-козаків. В цьому сегменті козацького життєстрою, наголошувала дослідниця, жінки-матері, жінки-виховательки відігравали першорядні ролі. Представлені у науковому доробку О.М. Апанович сценарії фронтової повсякденності жінок козацького Запорозжжя дають уявлення про складну картину жіночої історії, у якій в одних випадках ординарні жінки виступали енергійними, сильними особистостями, здатними виступити в похід, захистити себе, своїх дітей, маєтність і рідний край від нападників, в інших - ставали покірними долі "безпомічними дівами в біді і сльозах" [35]. Переконливо виписаний

дослідницею образ, сильної, наділеної відвагою жінки-козачки, явив собою новий для української соціокультурної традиції образ жінки-воївниці. Його особливістю стало значне розширення меж життєвого простору ординарної жінки, вихід за рамки традиційного трикутника "чоловік-дім-сім'я" і освоєння ординарною жінкою традиційно чоловічих ролей - воїна, лідера мікрогрупи, захисника рідної домівки, сім'ї, краю, батьківщини і материзни від небезпеки. Олена Михайлівна Апанович, однією з перших серед українських радянських істориків, відійшла від романтично-андроґенного дискурсу закладеного працями А.О. Скальковського, П.О. Куліша та Д.І. Яворницького і приступила до гендерної ревізії історії запорозького козацтва.

ПОСИЛАННЯ І ПРИМІТКИ

1. Запорожжя, Запороги розглядається автором як історико-географічна область на Півдні України, яка стала місцем розташування як козацтва, так і інших груп запорозьких (за порогоми) поселенців – селян, лоцманів, чабанів, добиччиків, митників, рибалок та мисливців. При такому підході до вивчення історії Запорожжя стає очевидним, що культурний простір цієї кризової історико-географічної області був наповнений різноманітними двостатевими, поліетнічними практиками повсякденного життя її мешканців. Відтак, будемо мати на увазі, той факт, що повсякденні практики козацтва були тісно пов'язані (взаємовпливи) з традиціями життєустрою як осілого, так і кочового населення дніпровського Низу, які не заперечували двостатевість та активне збільшення кількості дітей в сім'ях. Особливі умови життя на землях дніпровського Низу, вимагали вироблення у степового населення таких рис характеру і норм життєустрою, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки.

Цілком слушним в цьому контексті виглядає припущення сучасного історика-джерелознавця Дмитра Вирського про те, що зростання кількості запорозьців з 8 тис. у 1570-х, за С. Оржельским, (Вирський Д. "Дискурс про козаків" (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI- середини XVII ст.) / Д. Вирський - К.: Ін-т історії України, 2005. – С.18) до 18 - 30 тис. перед 1648 р., за А.М. Фредро, (Вирський Д. Вказ. твір – С.101) (зрозуміло, це досить умовні цифри) "взагалі-то скидається на банальний природний приріст, а не результат перманентного (і масового) допливу до лав козаків." (Там само – С.105)

2. Термін "історична фемінологія" використовується для характеристики напряму історичного знання, предметом дослідження якого виступають жінки в історії, їх функціональні ролі та місце в суспільному житті. Сам термін з'явився у науковому лексиконі у середині 1970-х рр. і функціонує на рівні з такими поняттями, як "історія жінок" або "жіноча історія". Див.: Пушкарева Н. Л. Кому он нужен, этот гендер? / Н.Л. Пушкарева // Социальная история 1998/1999. М., 1999. С.155-177; Буряк Л.І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. / Л.І. Буряк // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 2009. – №1. – С.208.

3. До **фронтової повсякденності** (де *повсякденність* розглядається, автором, як звичайний та звичний хід життя найпершою реальністю, на ґрунті якої виникають всі інші складові людської життєдіяльності див.: Петрусенко В. Глумачний словник основних філософських термінів / В. Петрусенко. - Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2009. – С. 121 – 122.) автор відносить - самі війни (де *війна* розглядається автором як соціально-політичне явище, що являє собою крайню форму вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інш. протиріч між державами, народами, націями, класами і соціальними групами засобами воєнного насильства), а також – реалії, що їх супроводжують.

4. У будь-якому суспільстві, окрім офіційних "писаних" правил, існують, і, формально ніде не закріплені, і ніким не записані правила. Це норми моралі, звичаїв і традицій. Вони пов'язані з пануючими в соціумі уявленнями про добро і зло, складаються в результаті їх багаторазового повторення, виконуються за силою звички, яка стає природною життєвою

потребою людини. Зі слів сучасного російського історика Наталі Лебіної, поведінкові стереотипи особистості, значною мірою, формуються під впливом побуту і значною мірою впливають на формування "писаних" правил. (див.: Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы. / Н.Б. Лебина – СПб.: Журнал "Нева" – Издательско-торговый дом "Летний сад" – 1999. – С.11 – 16.

У культурному просторі України XVI - XVII ст. поведінкові стереотипи особистості (як чоловіків, так і жінок), значною мірою, формувалися під впливом військового чинника, який нормував (і формував) як побут так і повсякденне життя мешканців "українних" пограничних земель Речі Посполитої. Див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: "чоловік добрий" і "чоловік злий" / Н. Яковенко // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т.І. – К., 1992. – С.47-92.; Її ж : Війни реальні/війни в уяві. / Н. Яковенко // *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - XVII ст.* – Київ: Критика, 2002. – С.157-189; Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) / Н. Старченко // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т.V. – К., 1998. – С.68 - 81. Більшість етнічних традицій українців виникли в руслі теорії Великого Кордону. Саме обставинами цього нестабільного, просякненого впливом військового чинника пограниччя пояснюються особливості етнічних традицій українців, які жили в умовах відсутності жорсткого контролю владних інституцій, проте виробили дуже дієві традиції співжиття в тодішньому суворому світі, які регулювали взаємини між людьми не гірше, ніж у жорстко контрольованому державою польсько-литовсько-білоруському світі. Див.: Балушок В. Наукова спадщина Ореста Левицького в контексті етнологічної науки / В. Балушок // *Берегиня.* - 2010. - Ч.10(66) - С.14.

5. Повсякденне життя, повсякденність автор розуміє як: 1) неперервний хід подій людського життя коли їх численність, різноманітність та взаємопов'язаність створюють загальне врівноважене тло життя в якому відсутні контрасти, розриви та ін.; 2) важливе поняття сучасної філософії та історіософії, що розглядає звичайний та звичний хід життя найпершою реальністю, на ґрунті якого виникають всі інші складові людської життєдіяльності. Див. Петрусенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрусенко. - Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2009. - С.121 - 122.

6. У науковому доробку О.М. Апанович більше 150 публікацій, переважна більшість з яких присвячена історії українського та запорозького козацтва. Це монографії, наукові розвідки, рецензії, відгуки, науково-популярні статті та інтерв'ю. Див.: Олена Михайлівна Апанович: бібліографічний показник (до 75-річчя від дня народж. і 50-річчя наук. діяльності) / НАН України. ННБУ ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. Ін-т української археографії; упоряд. С. Даневич - К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. - 52с.; *Берегиня козацької історії.* (бібліографічний показник творів О.М. Апанович) / упор. В. Шевченко. - Запоріжжя, 1996. - 40 с.; Олена Михайлівна Апанович: біобібліографічний показник (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису, Ін-т Історії України; Упоряд С. Даневич. - К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. - 79 с.: портр.

7. Апанович О. Вишневецька Раїна / О. Апанович // *Українська радянська енциклопедія.* - Т. 2. - К. : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1960. - 575 с.

8. Апанович О. Роксолана / О. Апанович // *Українська радянська енциклопедія* - Т. 12.- К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1963. - 576 с.

9. Мальви за порогами: [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / Розмову вела К. Кіндрась // *Радянська жінка.* 1989. - №12, - С.10-11.

10. Мадонни землі козацької: [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / Розмову вела Л. Шершель // *Я, ти, ми.* - 1991. - №7. - С.4-5.

11. Апанович О. Маруся Богуславка - історична постать? О. Апанович // *Наука і життя.* 1965. - №3, - С.11-13, №4, - С.28-31, №6, - С.14-15.

12. Апанович О., О. Компан Сучасниці дівчини з легенди / О. Апанович, О. Компан // Літературна Україна. 1969. - 7 березня.
13. Апанович О. Маруся Богуславка - історична постать? / О. Апанович // Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. - К.: Дніпро, 1991. - С.25-68.
14. Апанович О. Роль жінки в козацькому вихованні / О. Апанович // Неопалима купина. - 1993. - №1. - С.54-58.
15. Під *воєнною повсякденністю* автор розуміє весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей (в даному контексті жінок) в яких провідну роль відігравав "військовий фактор". До воєнної повсякденності автор відносить *фронтову повсякденність* - самі війни та збройні локальні конфлікти, а також *тилову повсякденність* - реалії, що їх супроводжували - розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і таке інше.
16. У цьому контексті розглядаємо *традицію* як "соціально-прийнятні типологізовані умовності" які несуть на собі риси колективно розділеного досвіду. Детальніше про це див.: Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения "истории повседневности". // Этнографическое обозрение. 2004. - №5 (сентябрь-октябрь). - С.3-15.; Її ж: "Живя и труждаясь в подивление окольным людям" (женский труд и женские занятия в российской повседневности X-XVII вв. // Женщина в российском обществе. 1996. - №2 - С.18-27.; Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты) // Вопросы истории. 2000. - №3 - С.125-132.
17. Кривоший О. Специфіка та межі присутності "жіночого" в культурному просторі Запорожжя. Військово-історичний аспект/ О. Кривоший//Мандрівець.-2011. - №5,- С.20 - 28.
18. Баженова С.Е. На шляху реалізму. Історія України в творчості представників "української школи" в польській літературі 40-90-х років XIX століття / С.Е. Баженова - Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. - 260 с.
19. D-r Antoni J. Niewiasty kresowe / D-r Antoni J. - Warszawa, 1883. - 224 s.
20. Д-р Антоній І (Й. Ролле) Украинские женщины / Д-р Антоній І // Киевская старина (далі КС). - 1883. - №6. - С.268-309.
21. Антонович В. (В.А.). Рец. на кн.: "D-r Antoni J. Niewiasty kresowe. - Warszawa, 1883. Д-р Антоній І. - Женщины на окраинах. Варшава 1883 г." / В. Антонович // КС. - 1883. - №4. - С. 873-876.
22. D-r Antoni J. Женщины при Чигиринском дворе / D-r Antoni J. // КС. - 1894. - Т. 44. - №1. - С.107-126; №2. - С.282-304; №3 - С.512-529.
23. Д-р. Антоній І (Ролле Й.Й.) Жінки при Чигиринському дворі: / Публ. за ж. "Киевская старина". - 1994. - №1-3 / Д-р. Антоній І // Хроніка-2000. - 1994. - №3-4. - С. 134-175.
24. В цьому контексті варто взяти до уваги записаний С. Науменком в Запорізькій області (в межах колишніх Запорозьких Вольностей) в другій половині ХХ ст. переказ "На туркені оженися...". Він розповідає про повсякденні практики одруженого на туркені! запорожця. (Див.: Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряни. / Упоряд. і авт. приміт. В.А. Чабаненко. - К., 1990. - с.229-230)."У минулі часи нинішнє село Малинівка Гуляйпільського району називалося Туркенівкою. Старі люди кажуть, що десь років двісті, (на час запису переказу -**О.К.**) а може, й більше, тому сидів тутечки зимівником якийсь запорожець. Бравий був козарлюга, відважний лицар і добрий хазяїн. Всього в нього було доволі: і бджіл, і скотини, і птиці, і збіжжя. Не було тільки одного - жінки. Ну то що ж ! Пішов він одного разу з січовим товариством у похід, а повернувся на хутір з молодою туркенею. Туди-сюди, узяв та й *одружився на ній*." (курсив мій - **О.К.**) (С.229 вказаного вище збірника).
25. В - Кш Малорусская "паленица" / В - Кш // Киев. старина. - 1887. - №9. - С. 196-197.
26. Цит. за: Кривоший О. Жінка в культурному просторі Запорожжя. Межі присутності. / О. Кривоший // Історія в школі. -2011. - №9. - С.15 - 23.

27. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI - XVII вв. / О. Левицкий // КС. – 1900. – №1. – С.1–15.
28. Левицкий О. Обычай помилования преступника избранного девушкой в мужа / О. Левицкий // КС. 1905. №1. – С.89 – 97.
29. Апанович О. Маруся Богуславка – історична постать? / О. Апанович // Наука і життя. 1965. – №3, – С.11–13, №4, – С.28–31, №6, – С.14–15.
30. Апанович О.Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро,1991.–335 с.
31. Величко С. Літопис. / С. Величко / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред.О.В. Мишанич. Т. 2 – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
32. Апанович О., Компан О. Сучасниці дівчини з легенди / О. Апанович, О. Компан // Літературна Україна –1969 –7 бер.
33. Героїчна оборона фортеці Азов донськими і запорозькими козаками (1637-42рр.). Донські козаки разом з 4-тисячним загonom запорожців (21. 04. 1637 р.) оточили і після чотиримісячної облоги захопили місто-фортецю Азов. Турецькі султани робили спроби відвоювати фортецю, однак козаки успішно відбивали напади ворога. Влітку 1641 року турецький султан Ібрагім I направив під Азов військо яке налічувало 240тис. чол. та 200 кораблів, заблокувавши таким чином місто із суші та з моря. Козаки витримали всі потужні штурми турецької армії і залишили фортецю лише після наказу московського царя Олексія Михайловича 18 червня 1642 року. Докладніше про Азовське сидіння див.: Повесть об азовском осадном сидении Донских казаков // Воинские повести древней Руси. - М., 1975. - С.430-467.; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович - К.: Дніпро, 1991. – С. 128-141.
34. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.; Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відп. Ред. С.Р. Лях. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006 – 672 с.: іл., карти.
35. Безпомічна діва в біді і сльозах є антиподом іншого штампу – жінка-войовниця, жінка-козачка. *Жінка-войовниця, жінка-войовник, жінка-воїн* – архетипічний образ войовничої жінки, яка має сильний характер і займається типово "чоловічою" справою, як правило, війною (хоча інколи і політикою, торгівлею та ремеслом).